

מעורבות סטודנטים ומרצים בקידום הזכות לביטחון תזונתי

רוני קאופמן

היחלשות מדינת הרווחה בישראל, האקלים הפוליטי השמרני, השחיקה בשירותים החברתיים ובקצבאות הביטוח הלאומי והמיתון הכלכלי המתמשך מובילים להחמרת בעיות חברתיות, כמו אבטלה ועוני, ולהתעוררות בעיות חברתיות חדשות, כמו חוסר ביטחון תזונתי ורעב. מציאות זו דורשת מהעובדים הסוציאליים להתמחות, אף יותר מבעבר, בתהליך זיהוי בעיות חברתיות והגדרתן, בפיתוח מענים הולמים לנפגעים ובסיוע לקהילה במאבק למיגורן. המאמר מתאר ומנתח פרויקט לשינוי חברתי שיזמו מרצים וסטודנטים מהמחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הפרויקט נועד לקדם את הביטחון התזונתי בישראל והתמקד בדרישה ממקבלי ההחלטות לפתח מדיניות ראויה להתמודדות עם הבעיה ובייזום ובקידום חוק מפעל ההזנה בבתי הספר. המאמר מתמקד בכמה היבטים מעשיים באשר לדרך שבה ניתן לשלב גישה אקטיביסטית לשינוי חברתי, בהקשר של בעיות חברתיות, עם מחקר אקדמי והכשרת סטודנטים לעבודה סוציאלית.

מבוא

מקצוע העבודה הסוציאלית משלב בין עזרה מקצועית ישירה לפרטים ולאוכלוסיות נזקקות לבין פעילות מעשית להשפעה על מדיניות ועל המבנים החברתיים היוצרים ומנציחים מצוקה ועוני (Withorn, 1984; Specht & Courtney, 1994; Banks, 2001). הנחת היסוד העומדת בבסיס הגישה האקטיביסטית לשינוי חברתי (social action) היא שלמקצוע העבודה הסוציאלית יש מחויבות אתית, ערכית ומעשית לקידום צדק חברתי (Mary, 2001; Mizrahi, 2001; Thursz, 1966). כדי לממש גישה זו התפתחה ספרות מקצועית ענפה בייחוד בתחום העבודה הקהילתית. לדוגמה, אחד המודלים בעבודה קהילתית הוא מודל האקטיביזם החברתי (social action), המכונה גם המודל הפוליטי. מודל זה כולל מסגרת תאורטית ומעשית המאפשרת להתמחות בשיטות לארגון לקוחות שירותי הרווחה וקבוצות מעוטות משאבים אחרות ולהפעלתם (Alinsky, 1971; Grosser & Mondros, 1985; Rothman, 2001; Rubin, 1992).

עובדים סוציאליים בארץ ובעולם פעלו בעבר ופועלים כיום במאבקים ציבוריים לקידום צדק חברתי ומבטאים בכך את שליחותם המקצועית (כורזים, 1978, Mizrahi, ; 2001). בישראל, עובדים סוציאליים היו מעורבים במסגרת איגוד העובדים הסוציאליים או במסגרת מקומות עבודתם במאבקים ציבוריים חשובים ביותר לקידום צדק חברתי, ובכללם תנועות המחאה החברתיות של הפנתרים השחורים והאוהלים (קאופמן ומנסבך, 2002). זאת ועוד, עובדים סוציאליים נאבקים למען זכויותיהם של אוכלוסיות בסיכון, כמו ילדים, מובטלים, זקנים, מוגבלים, עולים, חסרי דיוור, עולים חדשים ועובדים זרים במסגרת איגוד העובדים הסוציאליים או במסגרת ארגונים לשינוי חברתי (כגון ידיד, סגור קהילתי, המועצה לשלום הילד ושתיל). גם ביזמה אקדמית התרחשה פעילות חשובה בשנות השבעים כאשר קבוצת מרצים מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית הקימה ועד פעולה. ועד הפעולה התגייס לסייע במאבק העובדים הסוציאליים בירושלים לשיפור מערכת שרותי הרווחה (ברגל, 1972).

המציאות הקשה בשנות האלפיים דורשת מהעובדים הסוציאליים להיות מעורבים, אף יותר מבעבר, בתהליך זיהוי בעיות חברתיות והגדרתן ובמאבק למענים הולמים למי שנפגעים מבעיות אלו. היחלשות מדינת הרווחה בישראל, האקלים הפוליטי השמרני, השחיקה בשירותים החברתיים ובקצבאות הביטוח הלאומי והמיתון הכלכלי המתמשך מובילים להחמרת בעיות חברתיות, כמו אבטלה ועוני (סבירסקי, 2002; קטן, 2002) ולהתעוררות בעיות חברתיות חדשות, כמו חוסר ביטחון תזונתי ורעב. מאמר מתאר ומנתח פרויקט חדשני לקידום צדק חברתי שיזמו מרצים וסטודנטים מהמחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב (להלן, המחלקה), ובתוך כך מתמקד בכמה לקחים מעשיים באשר לדרך שבה ניתן לשלב גישה אקטיביסטית לשינוי חברתי בהקשר של בעיות חברתיות עם מחקר אקדמי והכשרת סטודנטים לעבודה סוציאלית.

היעד המרכזי של הפרויקט היה קידום מדיניות ומענים להשבת הביטחון התזונתי (food security) לנפגעים מבעיית חוסר הביטחון התזונתי והרעב בישראל, אגב התמקדות בקידום תכנית להזנה בכבוד לתלמידים בגיל בית הספר שנמצאו כאחת מקבוצות הסיכון העיקריות (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). ביטחון תזונתי מתקיים כאשר יחידים ומשפחות, בכל זמן שהוא, יכולים להשיג מספיק מזון מזין ובטוח בדרכים מקובלות מבחינה חברתית, ואין להם צורך להזדקק לעזרתם של מקורות חירום למזון או לבקש נדבות מזון (Holben, 2002). לחלופין, מצב של חוסר ביטחון תזונתי (food insecurity) או בדרגתו החמורה יותר חוסר ביטחון תזונתי עם סממני רעב (food insecurity with hunger evidence) מתרחש כאשר אין נגישות קבועה למזון. תפקודם החברתי, הפיזי והפסיכולוגי של פרטים ומשפחות הסובלים מחוסר ביטחון תזונתי נפגע, והם מתקשים לתפקד ברמה היום-יומית (Holben, 2002).

בישראל, לפי הנתונים הקיימים, שיעור הסובלים מחוסר ביטחון תזונתי עומד על עשרים ושנים אחוזים מכלל משקי הבית (ג'וינט-ברוקדייל, 2003). שיעור הסובלים מבעיה זו בקרב התלויים בקצבאות הביטוח הלאומי לפרנסתם גבוה הרבה יותר (קאופמן וסלונים-נבו, 2004).

תיאור הפרויקט מבוסס על השתתפות המחבר כצופה-משתתף בפרויקט מראשיתו; על התייעוד המקיף של הפעילות במסמכים ובפרוטוקולים; על פרסומים רבים בעיתונות היומית ובכתבי עת בנוגע לפעילות המתוארת; על עיבוד ראשוני של עשרים דוחות כתובים של סטודנטים מתואר ראשון ושני, שהשתתפו בקורס מחקר פעולה לשינוי חברתי, ודיווחו על היבטים שונים של התנסותם במסגרתו; ועל שיחות הערכה קבוצתיות עם עשרות סטודנטים שהשתתפו באופן חלקי בשלבים שונים של הפרויקט.

המאמר פותח בסקירת ספרות בנוגע לבעיות החברתיות כמוקד התערבות של עובדים סוציאליים ולהכשרת סטודנטים לשינוי חברתי. לאחר מכן הוא מציג את הפרויקט ואת הפעילות שהתבצעה במסגרתו. בסיום נדונים היבטים ארגוניים, אקדמיים וקהילתיים הקשורים לפעילות שנחקרה.

סקירת ספרות

בעיות חברתיות כמוקד התערבות לשינוי חברתי

פרסונס, ג'ורגנסון והרננדז (Parsons, Jorgensen, & Hernandez, 1994) התנגדו לטענה שבעיות חברתיות הן גדולות ומורכבות מדי מכדי שעובדים סוציאליים או אנשי מקצוע אחרים יוכלו לפעול למיגורן. לטענתם, עובדים סוציאליים אינם צריכים להגביל את פעילותם לסיוע ישיר לנפגעים מבעיות חברתיות. לדבריהם, העובדים הסוציאליים צריכים לנסות ולהשפיע על מרכיבים שונים בדינמיקה המשמרת את קיום הבעיות. רובינגטון ווינברג (Rubington & Weinberg, 1989) הדגישו את הצורך בהבניית הבעיה החברתית באופן שמגזרים משמעותיים בציבור יתפסו אותה כמצב בלתי רצוי, נוגד ערכים מקובלים ובעל פיתרון. לדעתם, בעיה חברתית נפתרת כאשר מוסדות כלכליים, פוליטיים וחברתיים מחליטים להקדיש את המשאבים הנחוצים לצורך כך. וייק (Weick, 1984) ציין שתהליך פתרון בעיות חברתיות הוא תהליך פוליטי המתרחש בזירה הציבורית. המעוניינים להשפיע, ובכללם הסובלים מהבעיה ואנשי מקצוע, פועלים להעלאת הבעיה לסדר היום הציבורי באופן שמחייב מציאת פתרונות. אחת הדרכים לאיגום משאבים נחוצים ליצירת עצמה פוליטית להשפעה על

מקבלי ההחלטות היא לעודד תהליכים קהילתיים שיובילו להקמת שותפויות וקואליציות קהילתיות (קאופמן, 2001).
התפקיד אותו ממלא סוכן השינוי מושפע מהמידה בה מערכות קהילתיות שונות מאורגנות לפעולה אפקטיבית ביחס לבעיה החברתית (Parsons, Jorgensen, & Hernandez, 1994). פעילות לגבי בעיות חברתיות שיש לגביהן פעילות קהילתית מאורגנת, מממסדית או וולונטרית, יכולה להיות מבוססת בעיקר על ייעוץ ושותפות עם גורמים בקהילה לגבי שיפור הקיים. לעומת זאת, נדרשת פעילות חדשנית ויזמית לגבי בעיות חברתיות שמערכות שירותים ומערכות קהילתיות אחרות אינן מאורגנות כראוי להתמודדות איתן. כפי שיתואר בהמשך, הבעיה החברתית הנדונה במאמר זה, חוסר ביטחון תזונתי ורעב בישראל חייבה, נקיטת יוזמה חדשנית ואקטיביסטית.

הכשרת סטודנטים לשינוי חברתי

אף שאחד מתחומי מומחיותה של העבודה הסוציאלית הוא פעילות מתוכננת לשינוי חברתי, רק במעט בתי ספר לעבודה סוציאלית מתקיימות תכניות להתמחות בגישות פוליטיות להתמודדות עם בעיות חברתיות ולקידום צדק חברתי. בדרך כלל, בתכניות אלו משתתפים מספר מצומצם של סטודנטים המעוניינים להתמחות בתחום זה (Haynes & Mickelson, 2000). למרבית הסטודנטים אין ניסיון קודם במאבקים חברתיים, ואין, בדרך כלל, הזדמנות ללמוד ולחוות התנסות משמעותית בפעילות לקידום שינוי חברתי במסגרת לימודיהם, בכיתה או בהכשרה המעשית (Johnson, 1998). נוסף על כך, נראה שמרבית הסטודנטים לעבודה סוציאלית מעדיפים להתמחות בהתערבות ברמת הפרט ולא בשינוי ברמת הקהילה והחברה (Weiss, Gal, & Cnaan, 2004).

בתי ספר לעבודה סוציאלית עוסקים במסגרת פעילותם השוטפת בבעיות חברתיות כחלק מהכשרת הסטודנטים בשדה, כחלק מתכנית הלימודים ובמסגרת פרויקטים מחקרניים. בדרך כלל, הפעילות מתמקדת ברמת האקדמית ואינה כוללת מחויבות לפעולה מעשית לשינוי המצב. מרצים וסטודנטים המעוניינים באקטיביזם חברתי פועלים על בסיס אישי במסגרות חוץ-אוניברסיטאיות, כגון איגוד העובדים הסוציאליים, ארגונים וולונטריים לשינוי חברתי או מפלגות פוליטיות (Mary, 2001). אחת הגישות המאפשרות שילוב בין הוראה אקדמית לפעילות אקטיבית להתערבות משמעותית בבעיות חברתיות היא מחקר פעולה לשינוי חברתי (action research) (Stoecker & Beckwith, 1992). גישה זו נבדלת מסוגים אחרים של מחקר פעולה בכך שהיא משלבת בין מחקר שטח קהילתי לפעילות מעשית ליישום הממצאים לקידום שינוי חברתי. מחקר פעולה לשינוי חברתי מסייע לקהילה

להשיג מידע נחוץ להגדרת בעיות בצורה אופרטיבית. הגדרת הבעיה כבעלת פיתרון מאפשרת פיתוח תכניות ודרישות לשינוי המצב ומעודדת תהליכים של הקמת מוקדי כוח חדשים בקהילה והפיכתה מפסיבית לאקטיבית (Gaventa, 1993). האינטראקציה בין הסטודנטים לבין אנשי הקהילה סביב פיתוח ידע חדש בהקשר של בעיה לא מוכרת מאפשרת העצמה של המשתתפים במחקר (סדן, 1997) ומעודדת שיתופי פעולה. במתכונת זו, המחקר אינו רק מטרה בפני עצמה אלה גם אמצעי לשינוי חברתי (Stoecker & Beckwith, 1992). יתרה מזאת, ההשתתפות במחקר פעולה מאפשרת לסטודנטים להתנסות בהפעלת תהליכי שינוי חברתי הלכה למעשה על בסיס הידע שנצבר (Stoecker & Beckwith, 1992) ולמרצים המובילים את התהליך המחקרי-לימודי בכיתה ובשדה לשלב בין הוראה למחקר ולממש את מחויבותם החברתית והמקצועית לקידום צדק חברתי.

הפרויקט

יצירת התשתית להפעלת הפרויקט

התגברות העוני והמצוקה בקרב לקוחות שירותי הרווחה בנגב, שחוסר ביטחון תזונתי הוא בעיה חדשה וקיצונית בעבורם, אינו מפתיע. אזור הנגב הוא מהחלשים בארץ מבחינה סוציו-אקונומית, ולכן הוא פגיע במיוחד לקיצוצים בשירותי הרווחה ולפגיעות בקצבאות הביטוח הלאומי שהתרחשו בשנים האחרונות (דורון, 2003). המציאות החברתית המשתנה הובילה להגברת הדגש בתכנית הלימודים של המחלקה על הקניית ערכים ועל פיתוח אפשרויות להתנסות בשיטות לקידום שינוי חברתי. בשנת 2001 פותחה תכנית הכשרה חדשנית לתלמידי שנה א בארגונים וולונטריים העוסקים בשינוי חברתי ובבעיות חברתיות. באותה שנה הוקם "הפורום המשותף של מרצים וסטודנטים לצדק חברתי" (להלן, הפורום). הפורום פעל במתכונת התנדבותית ולא פורמלית וריכז אותו מרצה בעל ניסיון בשדה בעבודה קהילתית לשינוי חברתי. הפורום יזם כמה תכניות להפעלה קהילתית כנגד הפגיעות במקבלי הקצבאות בהצעת התקציב (אלוש, 27 בדצמבר 2001) ומאבק הנכים בשנת 2002. הפורום זכה לתמיכת המחלקה שכללה סבסוד הפעילות ומתן הוקרה לפעילים. כדי לשפר ולחזק את הפעילות הוולונטרית לשינוי חברתי במסגרת הפורום בשנים 2002–2003 הוכלל בתכנית הלימודים קורס "מחקר פעולה לשינוי חברתי". גישת מחקר פעולה לשינוי חברתי שולבה גם בקורסים נוספים ובייחוד בתחום העבודה הקהילתית. התפתחויות אלו, כפי שיתואר בהמשך, שימשו תשתית להפעלת הפרויקט וסיפקו מערכות

פעולה והתערבות לגיטימיות בקהילה אגב שמירה על סטנדרטים אקדמיים של הוראה ומחקר.

אבחון וקביעת יעדים לפעולה

על הגידול בממדי בעיית הרעב ומצוקתם של הנפגעים למדו במחלקה מעדויות מהשדה של סטודנטים שנתקלו בלקוחות הסובלים ממצוקת רעב ומנתונים שנאספו ממסעדת "באר שובע" לנוקקים שהקימה חברת סגל מהמחלקה. זאת ועוד, במרץ 2000 התקיים כינוס ציבורי ביזמת המחלקה ובהשתתפות אנשי קהילה ומומחים תחת הכותרת "האם יש רעב בישראל?". בכינוס הוצג אבחון קהילתי של הבעיה שנעשה על ידי סטודנטים. מהדיון שהתקיים בכינוס עלה שבעיית חוסר הביטחון התזונתי והרעב בישראל אינה מוגדרת, למעשה, כבעיה חברתית, ולכן אינה זוכה להתמודדות משמעותית מצדן של מערכות שונות שאמורות לספק מדיניות, מענים ו/או לדרוש פתרון לבעיה. אחת הסיבות העיקריות לכך היא האופן המעורפל שבו מתנהל השיח הציבורי והמקצועי בהקשר לבעיה. הממשלה הסתפקה בעידוד פעילות קהילתית התנדבותית בנושא, וכלי התקשורת שיבחו את הנדבנות הציבורית ומיעטו לבקר את המדיניות היוצרת חוסר ביטחון תזונתי. מצב זה הוביל לכך שלא נעשו מאמצים מצדם של קובעי המדיניות ושירותי הרווחה למדוד את ממדי הבעיה, לזהות אוכלוסיות בסיכון ולפתח מענים ותכניות למיגורה, ולכך שהסובלים מהבעיה, אנשי מקצוע מתחומי העבודה הסוציאלית הבריאות והחינוך וארגונים קהילתיים, לא פעלו בצורה מאורגנת ויעילה.

התחושה בקרב מרצים וסטודנטים הייתה שבעקבות ההתעלמות מהבעיה וממקורותיה ישנה מחויבות מוסרית להתערב כדי לקדם פיתוח מדיניות ומענים מתאימים ונחוצים. תכנית ההתערבות לקידום הביטחון התזונתי שגובשה כללה שלושה יעדים עיקריים לפעולה:

1. היעד הראשון היה קידום תהליך הגדרת המצוקה התזונתית כבעיה חברתית. הגדרת מצב לא רצוי כבעיה חברתית מאפשרת לגורמים שונים בקהילה להשתתף בשיח הציבורי ביחס לחלופות ולסדרי עדיפויות לפתרונות ולתכניות סיוע לנפגעים. מימוש יעד זה, גם בעקבות הניסיון שהצטבר בארצות-הברית במאבק בבעיית הרעב (Eisinger, 1998) דרש פיתוח מערכת מושגים וכלים שיאפשרו מדידת ממדי הבעיה וזיהוי קבוצות סיכון.
2. היעד השני היה גיוס הקהילה לפעולה אפקטיבית. מימוש יעד זה דרש לזהות גורמים בעלי עניין בקהילה ולעודד אותם לפעולה לשינוי המצב.
3. היעד השלישי היה הבניית פתרונות ודרכי התמודדות על בסיס גישת הזכויות החברתיות (Riches, 1997) כדי לגרום לשינוי השיח הציבורי והמקצועי ביחס

לדרכי ההתמודדות עם הבעיה. תכניות המבוססות על זכויות חברתיות, כמו קצבאות הביטוח הלאומי או תכנית הזנה ממלכתיות לכלל הילדים בבתי הספר, נתפסות כמעודדות בחירה עצמית וכבוד אזרחי (Poppendieck, 1998). לעומתן, תכניות המבוססות על נדבנות, כמו בתי תמחוי או חלוקת תלושי מזון לנזקקים, נתפסות כמתייגות את הפונים אליהן (Eisinger, 1998). לכן, הייתה חשיבות לפיתוח חלופות למדיניות ברמה המקומית והארצית על בסיס הזכות לביטחון תזונתי ולשווקן לגורמים קהילתיים שונים כפתרונות רצויים ומועדפים לבעיה.

הפעילות שתואר בהמשך שימשה כרוז לתהליכי שינוי משמעותיים ביחס לבעיית חוסר הביטחון התזונתי, ובכללם קידום כמה מהיעדים שנקבעו מלכתחילה.

תיאור הפעילות

הפעילות התבצעה בשנים 2002–2004, ונטלו בה חלק, ברמות שונות של השתתפות, סטודנטים ואנשי הסגל רבים. הפעילות הקהילתית התקיימה בשירותים חברתיים ובארגונים קהילתיים, ברחוב ובמסדרונות הכנסת, ובמסגרתה השתמשו בשיטות שונות להשפעה פוליטית, כגון העלאת מודעות ציבורית באמצעות כלי התקשורת, החתמה על עצומות, כנסי מחאה קהילתיים, בניית קואליציות ולובי לשינוי חקיקה. הפעילות האקדמית כללה הכשרת סטודנטים ועריכת סקרים קהילתיים. ניתן לחלק את הפעילות לשני שלבים. בשלב הראשון התמקדה הפעילות בשינוי השיח הציבורי והמקצועי בקשר לסוגיית ה"רעב" בישראל. בשלב השני התמקדה הפעילות בקידום מענה לאוכלוסיית יעד ספציפית – תלמידים בבתי הספר – באמצעות מפעל הזנה.

שלב ראשון: פעילות לשינוי השיח הציבורי – הזכות לביטחון תזונתי

סקר למדידת מצב הביטחון התזונתי

במהלך חודש דצמבר 2002 התקיים סקר קהילתי שהשתמש לראשונה בישראל במודד מקובל בארצות מפותחות לבחינת רמות שונות של ביטחון תזונתי (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). הסקר נערך בקרב 953 לקוחות של מגוון שירותי רווחה ב-11 יישובים בנגב, ביניהם ערים, עיירות פיתוח ויישובי בדואים. הסקר התבצע על ידי סטודנטים, חלקם עובדי שירותי רווחה בעצמם, שהתגייסו לצורך המשימה כחלק מלימודיהם בקורס מחקר פעולה ועל ידי מתנדבים חברי הפורום לצדק חברתי. מטרת הסקר היו לבחון את מידת הביטחון התזונתי בקרב האוכלוסיות שנבדקו, ולנסות לאתר קבוצות סיכון שונות הסובלות ממצבי חוסר ביטחון תזונתי. השאלון ונוהלי העברתו גובשו על

בסיס עבודת הכנה שעשו חוקרים מהמחלקה עם קבוצת משתתפים בקורס מחקר הפעולה. על גיוס מתנדבים להעברת הסקר והכשרתם הייתה ממונה קבוצה אחרת של סטודנטים מקורס זה, וקבוצה נוספת עסקה בראיונות עומק עם משפחות הסובלות ממצוקה תזונתית ועם עובדים סוציאליים וראשי עמותות להספקת מזון. מטרת הראיונות הייתה להבין את תפיסת המרואיינים את בעיית הביטחון התזונתי ואת דרכי התמודדותם עם השלכותיה לזהות גורמים בקהילה, לקוחות וארגונים, שיהיו מוכנים לייצג את הבעיה ברמה הציבורית ולהצטרף למאבק למיגורה.

ממצאי הסקר פורסמו במגוון כלי תקשורת וזכו להד ציבורי (סיני, 24 בדצמבר 2002). הממצאים הצביעו בין היתר על כך שרק 28% מקרב מהנסקרים נמצאים במצב של ביטחון תזונתי (יכולת לספק למשפחתם מזון מזין באופן סדיר) ושילדיהם של מחצית הנסקרים הגיעו לפעמים לבית הספר ללא אוכל כי להוריהם לא היה כסף (קאופמן וסלונים-נבו, 2004).

דוח המחקר, ממצאיו ומסקנותיו הופצו בקרב גורמים שונים בקהילה שעשויים להיות מעוניינים בנושא ובכללם: משרד הרווחה, הביטוח הלאומי, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ארגון הפדרציות היהודיות, מועצת העובדים הסוציאליים, ארגונים לשינוי חברתי, ראשי עמותות להספקת מזון, מנהלי שירותי רווחה וחברי כנסת.

כינוס קהילתי "הזכות לאכול בכבוד"

בהמשך לפרסום הדוח יזם הפורום לצדק קהילתי כינוס קהילתי באוניברסיטה, ובמסגרתו נדונו המשמעויות האופרטיביות של הממצאים. בין הדוברים היו נשיא האוניברסיטה, נציגת משפחות הסובלות מחוסר ביטחון תזונתי ורעב, מומחים מתחום מדיניות הרווחה, בריאות הציבור וראשי עמותות להספקת מזון. כותרת הכינוס "הזכות לאכול בכבוד" הציעה להתייחס אל בטווי הרעב בקרב אוכלוסיות חלשות בישראל כהפרת זכות חברתית בסיסית. דברי נציגת המשפחות שתיארה בפירוט כיצד היא נאלצת לחוות מצבי רעב כיוון שהכנסתה מקצבאות אינה מספיקה צוטטו במלואם בעיתונים מקומיים וארציים (אלוש, 26 בדצמבר 2002). בדברי הפתיחה של הכנס, שצוטטו גם בהודעה לעתונות (הפורום לצדק חברתי, 24 בדצמבר 2002) הועבר מסר ברור ביחס לעקרונות להגדרת הבעיה ולמאבק למיגורה:

עלינו לשנות את אופן הדיון הציבורי בבעיית הרעב בישראל. מדיון בשאלה "האם יש רעב?" לשאלות כמו: איך מבטיחים את הזכות הבסיסית של "לאכול בכבוד"? איך חוזרים למצב בו היה ביטחון תזונתי לתושבי מדינת ישראל? איך מונעים את הסבל והשפלה ממשפחות וילדים שאין ביכולתם לקנות את המזון הנחוץ? איך מסירים את "חרפת הרעב" ממדינת ישראל? לצורך כך, צריכה לקום קואליציה רחבה של אנשי מקצוע מתחומים שונים, ארגונים קהילתיים ומשפחות הנפגעים ולדרוש פתרונות.

במהלך הכנס הכריזו סטודנטים הפעילים בפורום על קמפיין ציבורי לקידום הזכות לאכול בכבוד. הקמפיין כלל החתמה על עצומה וגיוס ארגונים ומוסדות לפעול כלובי ציבורי להחזרת הביטחון התזונתי לתושבי ישראל. העצומה כללה דרישה מהממשלה למדוד את מצב הביטחון התזונתי בישראל, כמקובל במדינות אחרות, ולפתח שירותים להקלה על הסובלים מהבעיה. לצורך גיוס הסטודנטים הלומדים במחלקה כמחתימים התקיים מסע הסברה. רבים מהסטודנטים הלומדים במחלקה התגייסו למשימה ונאספו אלפי חתימות. דגש מיוחד הושם על החתמה בקרב עובדים ולקוחות של שירותי רווחה שבהם עוברים הסטודנטים הכשרה מעשית. המטרה הייתה להעלות את סוגיית הביטחון התזונתי לסדר היום בשירותים, להשפיע על השיח בין העובדים ללקוחות ולעודד התארגנות לקוחות לפעולה.

שלב שני: פעילות לקידום חוק מפעל הזנה בבתי ספר – הזכות להזנה בכבוד

כדי לעודד ארגוני התנדבות וועדי הורים ליזום מאבק למען תכניות ומדיניות שיקדמו את הזכות לביטחון תזונתי נבחרה סוגיית הזנת הילדים בבתי הספר כסוגיה מתאימה למאבק ציבורי (Bobo, Kendall, & Max, 2001). חברי הפורום ארגנו כמה פגישות עם ארגונים שונים והציעו להם לפעול בנושא, ואכן כמה ארגונים הסכימו לקדם את הנושא, ביניהם עמותת ידיד (המפעילה מרכזי זכויות לאוכלוסיות מצוקה), עמותת אואזיס (המתמחה בקמפיינים חברתיים) והפורום לקידום החינוך בדרום, המאגד ועדי הורים ופעילי חינוך ופועל בסיוע עמותת שתי"ל.

הצעת חוק למפעל הזנה בבתי הספר

באפריל 2003 ארגן הפורום כינוס באוניברסיטה שנועד לגבש עקרונות פעולה לקידום חוק ההזנה. הכינוס הוביל לגיבוש קואליציה, לא פורמלית, שכללה את הארגונים שהסכימו לפעול לקידום הנושא והוזכרו קודם לכן, מנהלי בתי ספר וחברי כנסת. על בסיס העקרונות שגובשו בכינוס, משפטני עמותת ידיד הכינו בשיתוף עם חברות הכנסת יולי תמיר (עבודה) ואתי לבני (שינוי) הצעת חוק למפעל הזנה על בסיס אוניברסלי לכלל ילדי בתי הספר בישראל (דוד, 9 במאי 2003). לצורך קידום הצעת החוק התקיימו סדרת פעולות לגיבוש שדולה ציבורית. הקמפיין כלל מבצע החתמה ארצי, ביזמת עמותת ידיד, תחת הכותרת "מדברים מהבטן – לכל ילד מגיעה ארוחה חמה". במסגרת הקמפיין נאספו למעלה מ-100 אלף חתימות שהוגשו לנשיא המדינה ונעשו פעולות מחאה ברחוב בדרישה מהממשלה לאמץ את הצעת החוק. הכיסוי התקשורתי הרב שלו זכה הקמפיין והתמיכה הרבה בכנסת להצעת החוק הפעילו לחץ על הממשלה לפעול בנושא: ראש הממשלה, אריאל שרון, הקים ועדת שרים להכנת תכנית ההזנה (אלון, 13 בינואר 2004), משרד הרווחה יזם תכנית ניסיונית בשלושים

בתי ספר שנועדה לבדוק את יישום ההזנה בפועל, וחברת הכנסת רוחמה אברהם (ליכוד) יזמה הצעת חוק נגדית מטעם הממשלה. במרץ 2004 בהצבעה דרמטית בכנסת, כאשר ביצע נמצאים חברי הקואליציה לקידום ההזנה ובהם עשרות סטודנטים מהמחלקה לעבודה סוציאלית, אושרה בקריאה טרומית הצעת החוק של חברות הכנסת תמיר ולבני למפעל הזנה ארצי וכוללני באחריות המדינה. שבועיים לאחר מכן אושרה גם הצעת החוק הנגדית של חברת הכנסת אברהם. הצעה זו נבדלה מהצעת החוק הראשונה בכך שהציעה תכנית הזנה מצומצמת לתלמידים באזורי מצוקה שממונה יהיה בעיקר מתרומות ומהשתתפות ההורים.

כינוס "הזנה בכבוד או סתימת פיות"

כדי לבחון את סוגיית ההזנה בבתי ספר נערך מחקר פעולה נוסף שהתמקד בנושא זה וכלל שני סקרים (קאופמן, סגל-אנגלצ'ין וסלונים-נבו, 2004). הסקר הראשון בדק את מצב הביטחון התזונתי בחמישה-עשר בתי ספר ביישובים שונים באזור הדרום ואת עמדות של 2,194 הורים ו-163 מורים-מחנכים ביחס להיבטים שונים הכרוכים בהפעלת תכנית הזנה. הסקר השני בדק את עמדותיהם של 185 אנשי מקצוע מתחומי הרפואה, החינוך והעבודה הסוציאלית ביחס לביטחון תזונתי בקרב ילדים. ממצאי הסקרים הצביעו על הדחיפות בהקמת מפעל הזנה בבתי ספר. לדוגמה, 17% מההורים מהמגזר היהודי ו-48% מההורים מהמגזר הבודאי דיווחו על כך שבמהלך השנה האחרונה היו מצבים בהם לא היה באפשרותם לצייד את ילדיהם באוכל לביה"ס. רוב מוחלט מההורים (94%) ומהמורים (97%) צידדו בהצעת החוק להפעלת תכנית הזנה במוסדות החינוך שנועדה להבטיח שכל ילד בישראל יקבל בכל יום ארוחה חמה ומזינה אחת. אנשי המקצוע, ראו בממשלה את הגורם העיקרי שבאחריותו לספק ארוחה חמה לילדים ואת הארגונים הוולונטריים והנדבנים כגורם שאחריותו הנמוכה ביותר. רובם הציעו לבסס את מפעל ההזנה על עקרונות האוניברסליות ותשלום מדורג לפי הכנסה.

בעקבות ממצאי הסקרים יזם הפורום כינוס ציבורי נוסף שהתקיים ב-1 ביוני 2004 תחת הכותרת "הזנה בכבוד או סתימת פיות". בכינוס השתתפו למעלה משלוש מאות משתתפים, ובכללם רבים מהחוקרים והנחקרים: סטודנטים ומרצים מהמחלקה, הורים, רופאים ועובדים סוציאליים, חברי כנסת ונציגי הארגונים. נציגי הסטודנטים של הפורום הודיעו על מבצע ציבורי לקידום תכנית הזנה על סמך העקרונות שגובשו. על בסיס ממצאי המחקרים וסדנה שתקיימה בסיום הכינוס גובשו "עקרונות הקהילה ואנשי המקצוע לתכנית הזנה בכבוד". הכינוס והפעילות המחקרית והציבורית שליוותה אותו זכו להדים באמצעי התקשורת (דוד, 1 ביוני 2004). זאת ועוד, מסמך העקרונות שהוכן הוצג בפני ועדת הכנסת לחוק ההזנה. ביולי 2004 החליטה ועדת הכנסת לחוק ההזנה לאמץ את הצעת החוק של חברת הקואליציה

רוחמה אברהם, וחוק ההזנה במתכונת סלקטיבית ומצומצמת אושר גם על ידי הממשלה (מלמד, 12 באוגוסט 2004). בינואר 2005 אושרה הצעת החוק בכנסת בקריאה שנייה ושלישית, ועוד לפני אישורה הסופית הופעלה תכנית הזנה ארצית על ידי משרד ראש הממשלה ביישובים שונים בארץ (בסוק וסיני, 28 בדצמבר 2004). בשנת הלימודים תשס"ו צפויים להשתתף בתכנית 180 אלף תלמידים (לוי, 22 בספטמבר 2005).

תרומת הפעילות לקידום הביטחון התזונתי

תרומת הפעילות לתהליך הגדרת הבעיה

תרומה משמעותית לקידום הגדרת הבעיה הייתה בפרסום ממצאי המחקר על ממדי התופעה והפצתם. מושג חדש וחיוני לדיון בבעיות העוני והמצוקה בישראל "ביטחון תזונתי" שהשתמשו בו לראשונה במחקר הפך לנפוץ ושגור בפי רבים. כך לדוגמה, שר הרווחה וגורמים קהילתיים נוספים החלו להשתמש במושג "ביטחון תזונתי" בהקשר של מצוקת הרעב (דוד, 9 במאי 2003). מושג זה, בשונה מהמושג המעורפל "רעב", מאפשר דיון מדעי ויישומי בנושא בעיית הרעב בחברות המוגדרות כ"חברות שפע". המחקר השתמש במדד לבדיקת רמות הביטחון התזונתי והוכיח שאפשר להבחין בין אנשים הנמצאים במצב של חוסר ביטחון תזונתי ורעב לאנשים הנמצאים בביטחון תזונתי, ולזהות קבוצות סיכון שונות. כך לדוגמה הוגדרו תלמידי בתי ספר באזורי מצוקה כקבוצת סיכון שיש לפתח תכנית הזנה בעבורם. ממצאי המחקר צוטטו בהרחבה בדיונים בכנסת כבסיס אמפירי לקיום הבעיה.

עם זאת, למרות השינוי המסוים בשיח הציבורי והפוליטי הפעילות לא הצליחה עדיין לגרום לקובעי המדיניות לקחת אחריות על פתרון כולל לבעיה. אחריות כזאת יכולה להתבטא במדידת מצב הביטחון התזונתי במסגרת סקרים ארציים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בקביעת יעדים שנתיים לצמצום חוסר הביטחון התזונתי ובהגדלת הקצבאות ושכר המינימום כך שיאפשרו ביטחון תזונתי לכל משפחה (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). קובעי המדיניות העדיפו, בשלב זה, להתייחס רק לבעיית ההזנה של תלמידים באזורי מצוקה במסגרת החוק למפעל הזנה (מלמד, 12 באוגוסט 2004).

תרומת הפעילות לשינוי המעורבות הקהילתית

מעבר ממעורבות קהילתית פסיבית למעורבות אקטיבית בהקשר לבעיה הוא תנאי חשוב לקידום חלופות לפתרון הבעיה. הצלחת הפעילות התבטאה בהתגייסות של כמה ארגונים מרכזיים בתחום השינוי החברתי שהוסיפו את נושא הזנת ילדים לסדר

יומם המשימתי (דוד, 9 במאי 2003). פעילותם של הארגונים בזירה הציבורית האיצה את גורמים נוספים, כמו פוליטיקאים ומשרדים ממשלתיים להגביר את פעולתם בנושא.

למרות ההצלחה בעידוד ארגונים לשינוי חברתי לפעול בתחום הזנת הילדים, מרכיבים משמעותיים בקהילה עדיין אינם שותפים לתהליך. ראשית, לקוחות שירותי הרווחה, שנמצאו ברובם כסובלים מחוסר ביטחון תזונתי, אינם מאורגנים ואינם פעילים מספיק בנושא. העובדים הסוציאליים הנמצאים בקשר ישיר עם הסובלים מהבעיה עדיין אינם מודעים מספיק לתפקידם לסייע ללקוחות לפעול כמסנגרים בתחום ולגייס אנשי מקצוע נוספים, כמו מורים רופאים ואנשי בריאות הציבור, למאבק להבטחת ביטחון תזונתי ברמה המקומית והארצית. כמו כן, ארגונים וולונטריים שמשימתם קידום זכויות נשים, קידום זכויות ילדים או הספקת מזון לנזקקים, ארגונים מוסדיים, כמו קופות חולים ובתי חולים, איגודי מורים ורופאים, רשויות מקומיות וגורמים ציבוריים נוספים טרם הצטרפו למאבק. אחת החולשות העיקריות מתבטאת בהיעדר ארגון לשינוי חברתי העוסק באופן בלבדי בקידום ביטחון תזונתי (כמו לדוגמה ארגון הקואליציה למאבק ברעב הפועל בניו-יורק). ייתכן שזו אחת הסיבות לכך שקשיים ומחדלים בתחום ביצוע תכנית ההזנה אינם זוכים לביקורת ציבורית כנדרש (סיני, 21 ביוני 2005).

תרומת הפעילות להבניית הבעיה בהקשר של זכויות חברתיות

ניכרות עדויות לשינוי אופן הדיון הציבורי בתקשורת בנושא בעיית חוסר הביטחון התזונתי. הדיון שהתמקד בראשיתו בעידוד הקמת בתי התמחוי, בנקי מזון ונדבנות כפתרון עיקרי, כולל לאחורונה גם התייחסות לקשר בין מדיניות חברתית לבעיית הביטחון התזונתי. לדוגמה, הדיון בהצעת החוק הראשונה (של ח"כ תמיר) שהוגשה בנושא מפעל ההזנה הדגיש את חשיבות מתן השירות באופן אוניברסלי אגב שמירה על כבוד הילדים (דוד, 9 במאי 2003). עם זאת, החלטת הממשלה להפעיל את תכנית ההזנה רק באזורי מצוקה ולא בכל הארץ כזכות בסיסית של כל תלמיד מצביעה על כך שהמאבק על עקרונות, כמו הזכות להזנה בכבוד, דהיינו הזכות למזון מזין וסדיר מבלי להיות מתויג כחסר יכולת, עדיין בראשיתו.

לסיכום, הפעילות הקהילתית של מרצים וסטודנטים מהמחלקה ושל ארגונים חברתיים לשינוי חברתי תרמה לשינוי מסוים בשיח המקצועי והציבורי בסוגיית הביטחון התזונתי. השינוי התבטא במיקוד הדיון סביב מושג הביטחון התזונתי ובפעילות קהילתית מאורגנת לקידום פתרון על בסיס של זכויות חברתיות באמצעות הצעת חוק לשירות הזנה ממלכתי בבתי הספר. עם זאת, עדיין אין פעילות קהילתית משמעותית לספק ביטחון תזונתי ליותר מעשרים אחוזים ממשקי הבית הסובלים

מחוסר ביטחון תזונתי הכוללים משפחות חד הוריות, קשישים, בדואים וקבוצות סיכון נוספות.

תרומת הפעילות להכשרת הסטודנטים

אחד היעדים של הפרויקט היה להקנות לסטודנטים ערכים וידע בגישה אקטיביסטית לשינוי חברתי בהקשר של בעיות חברתיות באמצעות התנסות בפעילות הלכה למעשה. ניתוח ראשוני של דוחות סטודנטים שהשתתפו באופן משמעותי בפעילות, מראשיתה, מצביע על כך שמרביתם עברו התנסות חווייתית משמעותית. דבריהם ימחישו את החוויות שצברו.

- על תהליכים של העצמה אישית וגיבוש זהות מקצועית אפשר ללמוד מדברי תלמידים לתואר ראשון:

בהתחלה חשבתי שזה לא תפקידנו לאסוף נתונים אלה של גופים יותר ממוסדים. השינוי חל כשהתחלתי להעביר בעצמי את השאלונים. הופתעתי מאד מממדי התופעה כפי שהיא באה לידי ביטוי בתוצאות. הבנתי עד כמה חשוב שנעשה את העבודה הראשונית הזו כדי לנער ולו במקצת את אמות הסיפים ולהשפיע על סדר היום הציבורי בחברה ובאוניברסיטה.

בזמן שאיישתי את דוכן ההחתמה עמדתי במצב בו היה עלי להסביר ולייצג את הרעיון של המאבק כולו. לשם כך נדרשתי לידע נרחב, לכושר שכנוע ובעיקר לביטחון עצמי. הנושא שעבורי היה מובן מאליו לא היה להפתעתי, מקובל על חלק מהסטודנטים. חלקם לא האמינו שיש בעיה או לא קבלו את הפתרונות שלנו. עמדתי בעמדת הסנגור – משימה לא צפויה שלא התכוננתי אליה

העובדה שאנו כסטודנטים יכולנו להבין ולראות שהפעילות שלנו היא חלק מתהליך שיש לו התחלה אמצע וסוף, כלומר תכנון מקצועי, גרמה לי להאמין שאפשר להשפיע. בשונה מקורס רגיל בכיתה כאן הייתה עשייה בהקשר החברתי הרחב. עשייה זו מוסיפה משמעות, מעודדת פעילות, וקשורה גם באופן רחב יותר לתפקידה של העבודה הסוציאלית.

- על מיומנויות וערכים שנרכשו אפשר ללמוד מדברי הסטודנטים לתואר ראשון:

הקורס חיזק בי את התחושה כי זהו התחום בו ארצה לפעול לאחר סיום הלימודים. ההתנסות בקורס וב"פורום" למדו אותי לעבוד בגודל. למדתי שצריך אמונה במטרה. רכשתי מיומנויות כמו לובינג, כמה חשוב העיתוי של הפעילות וכמה חשובה הגדרת מטרות ברורות השגה. אני מאמינה בכוחה של פעילות קהילתית לשנות סדרי עולם.

כאשר נאמר לנו, בשיעור הראשון בקורס, שכל שאלון שימולא יתרום למאבק למיגור הרעב, חשבתי שהמרצה כנראה אדם מאד אופטימי... עכשיו למדתי את כוחו של השאלון ככלי לאיסוף מידע ולגיוס הקהילה לשינוי חברתי".

אני נמצא בתהליך גיבוש זהות מקצועית ואישית. למדתי שלא ניתן לפעול לבד וצריך למצוא את הדרך לערב כמה שיותר שותפים במאבק. למדתי על עצמי שאני לא מסתפק בלהגיד "ניסינו". אני חושב שמבחן התוצאה הוא שקובע ואסור להפסיק באמצע. אני מקווה שתחושות אלו יישארו אצלי גם בהמשך דרכי המקצועית והאישית.

עד עכשיו קמפיינים גדולים לקידום צדק חברתי נראו לי משהו גדול ומעבר ליכולתי. כיום נוכחתי שאין זה כך. הגעתי למסקנה שאין דבר שהוא בלתי אפשרי. היום אני מבינה טוב יותר איך המערכת הפוליטית פועלת ומה הצעדים שיש לנקוט בהם לצורך שינוי חברתי.

- על השפעת ההתנסות על סטודנטים לתואר שני ועובדים סוציאליים ותיקים, מבחינת תפיסתם את תפקידם כאנשי מקצוע ניתן ללמוד מהדברים האלה:

כעובדת ממסד הורגלתי שיש נושאים שאין ביכולתי להשפיע עליהם או לשנותם. הפעילות גרמה לי להרגיש שביכולתי לפעול לשינוי חברתי והקטינה במידת מה את חוסר האונים שלי.

כאשר סיימתי את לימודי לפני שנתיים חשבתי כי ההתמקדות, הן באקדמיה והן בשטח, היא בטיפול פרטני... זאת הפעם הראשונה שנתקלתי בפעילות של האקדמיה ליצור שינוי ולקדם צדק חברתי הלכה למעשה ולא רק לדבר עליו... זה חיזק בי את האמונה כי המנדט הייחודי שלנו הוא לפעול עם ולמען אוכלוסיות שקולן לא נשמע.

הייתה לנו הזדמנות להשתמש בקשר שלנו עם הלקוחות כדי לאסוף נתונים משמעותיים בניסיון לקדם שינוי חברתי. בעיני זו הייתה פעילות פוליטית נחוצה, שבלי החסות האקדמית שהייתה, לנו סטודנטים שהם עובדים בלשכות הרווחה, היה קשה לעשותה.

- סטודנט לתואר שני המועסק בארגון לשינוי חברתי סיכם את ההתנסות באופן ממצה:

למדתי על יכולתה של האקדמיה ובמקרה הזה על יכולתי כחלק ממנה, לתרום לקידום נושאים חברתיים בעיקר על ידי למידה ומחקר של בעיה תוך איתור האוכלוסייה ושיתופה בתהליך. ההתנסות למדה אותי שלפני שיוצאים להפגנה או לפעילות מחאה, רצוי להתעכב יותר על איסוף הנתונים ולמידת הבעיה.

חשוב לציין שהפעילות תרמה בעיקר לסטודנטים שהיו מעורבים בפעילות מראשיתה והיו פעילים בה במשך זמן. מרבית הסטודנטים במחלקה, שהשתתפו רק בחלק מהפעילויות (לדוגמה, השתתפות בכנס או בהחתמה על עצומה) נתרמו פחות מהפרויקט. כמה מהם אף הביעו התנגדות ומחאה על כך שנאלצו להשקיע זמן רב בפעילות שאינה עומדת בראש סדר היום הלימודי שלהם.

לקחים ארגוניים

להצלחת הפעילות שהתקיימה תרמו מודל הפעולה שהתפתח, התפקיד שנבחר, המחויבות הקהילתית והתשתית שהייתה קיימת לפני תחילת הפרויקט.

מודל לשילוב בין מחקר, הוראה וקידום שינוי בבעיות חברתיות

במהלך הפרויקט התפתח דפוס פעולה שאפשר שילוב בין מחקר, הוראה ופעילות קהילתית אפקטיבית לקידום שינוי בבעיות חברתיות. דפוס הפעולה חזר על עצמו בשני השלבים של הפעילות וכלל ארבעה צעדים.

1. הצעד הראשון – עריכת מחקר פעולה אמפירי בקהילה ביחס להיבט בלתי מוכר של הבעיה. לדוגמה, מדידת ממדי הבעיה בקרב אוכלוסיית היעד ואיתור קבוצות סיכון. שיתוף הסטודנטים בתכנון ובביצוע המחקר סייע להם להכיר מקרוב את הבעיה ואת הסובלים ממנה, ליצור קשרים עם גורמים בקהילה ולהשתמש במחקר כמנוף להפעלה קהילתית. הארגונים הקהילתיים התנסו בעבודה משותפת עם האקדמיה שאפשרה להם לבסס את דרישותיהם על ממצאים אמפיריים.
2. הצעד השני – ארגון כינוס קהילתי באוניברסיטה להצגת ממצאי המחקר בהשתתפות שותפי המחקר, סטודנטים ואנשי הקהילה. הכינוס אפשר דיון אקדמי וקהילתי במשמעות הממצאים והנחת תשתית לפעולה קהילתית משותפת ליישום המסקנות האופרטיביות.
3. הצעד השלישי – פרסום תוצאות המחקרים בכלי התקשורת. הפרסום העלה את הסוגיה שבה עסק המחקר לסדר היום הציבורי ויצר תמריץ להמשך הפעילות הקהילתית המשותפת. הסטודנטים ואנשי הקהילה שהיו מעורבים בדוברות התקשורתית למדו להכיר ולעבוד מול התקשורת, יצרו קשרים עם עיתונאים והתנסו בשימוש בתקשורת להבניית פתרונות לבעיות חברתיות.
4. הצעד הרביעי – ייזום של קמפיין ציבורי לקידום שינוי מדיניות. הסטודנטים המעורבים בארגון הקמפיין למדו להשתמש בטקטיקה חיונית זו לקידום שינוי חברתי (Rubin & Rubin, 1992). ההתנסות במסעי החתמות על העצומות אפשרו לסטודנטים להתנסות בתהליכי גיוס קהילתיים של עמיתים ולקוחות, להתנסות בפעילות בקואליציית מאבק ובלובי בקרב פוליטיקאים.

תפקיד של יזם וזרז קהילתי

במקרה הנדון התפקיד העיקרי שמילאה המחלקה, בייחוד בשלב הראשון של הפעילות, היה של יזם וזרז. תפקיד היזם התבטא בעריכת סדרת פעילויות מחקריות וציבוריות שנועדו לחשוף את ממדי הבעיה ולשנות את השיח המקצועי והציבורי

ביחס אליה. תפקיד הזרז התבטא בעידוד גורמים שונים בקהילה, בייחוד ארגונים לשינוי חברתי וארגוני לקוחות להתארגן לפעולה משותפת ולדרוש ממקבלי ההחלטות מדיניות ושירותים הולמים. הישגי הפעילות בשלב זה, בפרק זמן קצר יחסית, מצביעים על כך שמילוי התפקידים של יזם וזרז מתאימים וקלים יחסית לביצוע על ידי ארגון אקדמי. למחלקה הייתה שליטה כמעט מלאה על אופי הפעילות, דגשיה ולוח הזמנים שלה. עריכת מחקרים, הפעלת סטודנטים וארגון כינוסים נחשבים כלגיטימיים ומקובלים באקדמיה. במקרה הנדון, שיתוף הפעולה שנדרש מהקהילה, בייחוד משירותי הרווחה שהתבקשו לאפשר העברת סקרים, היה מינימאלי. האתגרים העיקריים התמקדו ברמה פנים-ארגונית: גיוס הסטודנטים והמרצים; שמירה על סטנדרטים אקדמיים בתחום המחקר וההתערבות הקהילתית. ברמה החוץ ארגונית האתגר העיקרי הייה סיוע בהקמת הקואליציה של הארגונים ויצירת עניין תקשורתי וציבורי.

מחויבות להתמדה

במקרה המתואר, כפי שקורה לעתים קרובות בהתערבות בקהילה, היו התפתחויות ותהליכים שלא ניתן היה לצפות אותם מראש, כמו ההחלטה לערוך קמפיין בנושא מפעל ההזנה בבתי ספר. לכן נדרשה מחויבות להתמדה בפעילות גם כאשר התברר שהשגת יעדי השינוי מתארכת מעבר לצפוי. המחויבות להתמדה נבעה גם מציפיות של גורמים קהילתיים שהתגייסו למאבק, ביניהן ציפייה לקבל תמיכה ומשאבים מ"סוכן השינוי הקהילתי", דהיינו הסטודנטים והמרצים. כניסה לפעילות באופן "מעבדתי" בלבד, לזמן מוגבל ולצורך אירוע חד-פעמי יכולה הייתה ליצור תחושה של פטרוניות ושל ניצול הקהילה להשגת יעדים אקדמיים. לכן ניהול התהליך מחייב הדגשת הצד האתי והערכי לא פחות מהצד הפרקטי.

תשתית ארגונית ואקדמית להתערבות בקהילה

שתי מסגרות פעולה שפותחו במחלקה עוד לפני הפעלת הפרויקט אפשרו הפעלת סטודנטים ומעורבות לשינוי חברתי בקהילה: מסגרת לא פורמלית — הפורום המשותף של מרצים וסטודנטים לצדק חברתי — ומסגרת פורמלית — קורס מחקר פעולה בשיטות לקידום צדק חברתי. הפורום יצר תשתית ארגונית שאפשרה גיוס והפעלת סטודנטים ומרצים לפעילות אקטיבית לשינוי חברתי בהתנדבות. כמו כן, פעילות הפורום תרמה ליצירת תשתית לשיתוף פעולה בין המחלקה לבין גורמים שונים בקהילה, כגון שירותי רווחה בנגב, ארגוני סגור, ארגוני לקוחות ואנשי תקשורת מקומית וארצית. קורס מחקר הפעולה אפשר ביצוע סקרים ביחס להיבטים שונים של בעיית חוסר הביטחון התזונתי בצורה לגיטימית בקהילה

ואפשר לסטודנטים להתנסות בארגון הקהילה לפעילות שינוי חברתי על בסיס ממצאי הסקרים.

נוסף על כך, לקראת הפרויקט נצבר ידע רב במחלקה בבעיית חוסר הביטחון התזונתי בעקבות העניין של כמה חוקרים בנושא ובעקבות המעורבות שלה בהפעלת מסעדת "באר שובע" לנזקקים. מומחיות נחוצה נוספת הייתה ידע וניסיון בפרקטיקה של שינוי חברתי ושל מאבקים ציבוריים, והיא הייתה נחלת אחד מחברי הסגל. קיומה של התשתית הארגונית והאקדמית תרמה לכך שהפרויקט נתפס כחלופה אפשרית, אם כי לא שגרתית, לסטודנטים ולחוקרים להתנסות, הלכה למעשה, בתהליכים של התערבות בבעיות חברתיות. לכן הייתה גם המוכנות להקדיש את המשאבים הנחוצים, בעיקר משאבי זמן יקרים של מרצים וסטודנטים, לביצוע הפרויקט, לתייעודו ולהערכתו. שילוב הפעילות במסגרות קיימות בתכנית הלימודים, כגון קורסים, הכשרה מעשית ומחקרים פעילים הקל על העומס של הסטודנטים ושל אנשי הסגל שהיו שותפים לפעילות.

דיון

הפרויקט שתואר מציג גישה המאפשרת להתמודד עם שתי סוגיות מרכזיות בעבודה סוציאלית בתקופה "אנטי חברתית" (Fisher & Karger, 1997): הצורך בפיתוח דרכי התערבות בבעיות חברתיות והצורך בפיתוח מסגרות להכשרת סטודנטים בתחום השינוי החברתי. גישת מחקר הפעולה לשינוי חברתי, שעליה התבסס הפרויקט, אפשרה שילוב בין הכשרת סטודנטים לבין פעילות מחקרית להתערבות משמעותית בבעיה חברתית שלא זכתה למענה הולם מצד גורמים שונים בקהילה. למרות ההישגים בעין שהתבטאו בהשפעה על סדר היום התקשורתי בנושא, בחקיקה ובהקמת מענים על ידי המדינה, ניתוח תרומת הפעילות שהתבצעה ברמה הקהילתית מצביע על כך שרק חלק מהיעדים הושגו. כפי שניתן להניח, יש מגבלות שונות המקשות על התערבות אקדמית אפקטיבית לקידום שינוי חברתי בר־קיימא בקהילה. מגבלות אלו נדונו בהרחבה במאמר אחר (Kaufman, 2004). מהמקרה הנוכחי ניתן ללמוד כמה לקחים ביחס לפיתוח פרויקטים דומים: הצורך במחויבות ובתשתית ארגונית שתאפשר הפעלת סטודנטים בקהילה; הכרת ההקשר הקהילתי של הבעיה; חשיבות השילוב בין פעילות מחקרית ופעילות קהילתית לפיתוח תהליכי התערבות מתאימים.

מבחינת תרומת הפרויקט להכשרת הסטודנטים נראה שמי שנתרם בעיקר היו הסטודנטים שבחרו להיות מעורבים בצורה משמעותית בשלבים שונים של הפרויקט

במסגרת קורסים ובמסגרת התנדבותית. לעומת זאת, מרבית הסטודנטים במחלקה, שהשתתפו רק בחלק מהפעילויות (לדוגמה, בכינוסים או בהחתמות) נתרמו פחות מהפרויקט, ולעתים אף הביעו חוסר שביעות רצון מהצורך להשתתף בפעילויות שונות שהתקיימו במהלכו. אכן פעילות אקטיביסטית לשינוי חברתי אינה בהכרח הפעילות העומדת בראש סולם העדיפויות של מרבית הסטודנטים בבתי הספר לעבודה סוציאלית. מחקרים רבים מצביעים על כך שהמשימה של פיתוח תהליכים לשינוי משמעותי בעמדותיהם ובהעדפותיהם של סטודנטים בתחום האקטיביזם החברתי אינה פשוטה כלל ועיקר (Weiss & Kaufman, in press).

אם כך האם הקניית גישה וכלים להתערבות אקטיביסטית לשינוי חברתי בבעיות חברתיות לסטודנטים לעבודה סוציאלית היא משימה בלתי אפשרית? נראה שהפרויקט הראה שניתן להגיע להישגים בתחום עם סטודנטים שמגלים עניין ומעורבות רבה בפעילות. ואולם, אם מעוניינים להרחיב את העניין בגישה, יש לפתח ולבחון מודלים נוספים, שונים ומגוונים.

סיכום

מדיניות חברתית כלכלית ששורשיה בתפיסות המתנגדות למדינת רווחה ולזכויות חברתיות מובילה להחרפתן של בעיות חברתיות, ואף ליצירתן של בעיות חברתיות חדשות, כמו בעיית חוסר הביטחון התזונתי והרעב. ההתעלמות ואזלת היד של ממשלות ורשויות מטילה אחריות רבה על כתפי העובדים הסוציאליים העומדים בחזית החברתית ונאלצים לחפש מענים לנוכח הגידול בצרכים ובמספר הנפגעים. אחד הכוונים לפעולה שיכולים לשנות את המצב הוא פעילות אקטיביסטית לשינוי חברתי. השפעה על מדיניות חברתית וקידום ערכים של צדק חברתי הם חלק בלתי נפרד ממקצוע העבודה הסוציאלית. בתי ספר לעבודה סוציאלית נקראים להקנות ערכים אלו לסטודנטים ולהכשיר אותם בשיטות התערבות לשינוי חברתי. פעילות לשינוי חברתי בבעיות חברתיות בשיתוף הקהילה אגב הדגשת ערכים של עבודה סוציאלית, כמו זכויות חברתיות, מאפשרת ללקוחות שירותי הרווחה ולאנשי המקצוע להגביר את מודעותם למחיר החברתי הכבד של מדיניות ההפרטה והפגיעה במדינת הרווחה ולשתף פעולה בקואליציות לשינוי חברתי (Fisher & Karger, 1997). הפעילות, כפי שהתקיימה במקרה הנחקר, יכולה לתרום לקידום ההתמודדות עם בעיות חברתיות, להקניית ערכים ומיומנויות לסטודנטים בתחום השינוי החברתי, למחקר אקדמי ואף לבולטות ארגונית באוניברסיטה ובקהילה. בולטות המתבטאת בין היתר בחשיפה תקשורתית רחבה וביצירת עניין בקרב קובעי מדיניות.

הוספת ממד אקדמי, נתונים וניתוחם, למאבקים קהילתיים תורמת ללגיטימציה הציבורית לדרישות לצדק חברתי של קבוצות במצוקה. סטודנטים ומרצים יכולים גם להוסיף אנרגיה הנחוצה לייזומם ולהפעלתם באמצעות השתתפות פעילה בהפעלת המאבקים.

פעילות משותפת של מרצים, המשמשים דוגמה אישית (role model) לעשייה חברתית, ושל הסטודנטים עשויה להגביר את מחויבותם ואת רצונם לפעול כסוכני שינוי חברתי לאחר סיום לימודיהם. פרויקטים ללימוד שיטות התערבות לשינוי חברתי בבעיות חברתיות, תחום שבו מתמחה מקצוע העבודה הסוציאלית (רוזנפלד, 1985), צריכים להיות מרכיב מרכזי בהכשרת עובדים סוציאליים בכלל ובגישות התערבות כוללניות (generic practice) בפרט. ניתן לצפות שהכשרה כזאת תמנע מצב של חוסר אונים של סטודנטים ועובדים סוציאליים מול מציאות של בעיות חברתיות מחריפות המאפיינת את שנות האלפיים, תחושה המוקרנת אל לקוחות ומקשה על פיתוח תהליכי העצמה ושינוי חברתי (Fisher & Karger, 1997). הפרויקט שתואר במאמר והתבסס על גישת מחקר הפעולה לשינוי חברתי משמש דוגמה לפעילות המאפשרת למשתתפים (המעוניינים) רכישת כלים והתנסות משמעותית בהתערבות בבעיות חברתיות אגב שימוש בסקרים קהילתיים. ואולם, אם המטרה היא לחזק ולשפר את יכולתם של כלל העובדים הסוציאליים לפעול כסוכני שינוי חברתי, נדרש לפתח תכנית אינטגרטיבית להכשרת עובדים סוציאליים (Parsons, Jorgensen, & Hernandez, 1994). על תכנית לימודים כזאת להקנות בסיס ערכי, תאורטי ומעשי בפיתוח התערבויות שישלבו בין מתן סיוע ועזרה ישירים לנפגעים מהבעיות החברתיות לבין פעילות לשינוי חברתי המיועדת להשפיע על המדיניות והמבנים החברתיים היוצרים ומשמרים אותן.

מקורות

- אלון, ג. (13 בינואר 2004). ראש הממשלה מינה ועדת שרים להכנת תכנית הזנה לילדי בתי הספר. הארץ.
- אלוש, צ. (27 בדצמבר 2001). האקדמיה מתגייסת למאבק: הפורום לצדק חברתי של המחלקה לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בן-גוריון התכנס לדיון בקיצוצים בתקציב המדינה. ידיעות אחרונות.
- אלוש, צ. (26 בדצמבר 2002). מחקר: כמחצית ממשפחות מצוקה בדרום חוו רעב. ידיעות אחרונות.
- בסוק, מ. וסיני, ר. (28 בדצמבר 2004). אושרה הצעת חוק ארוחה יומית לתלמידי בתי הספר היסודיים. הארץ.
- בר-גל, ד. (1979). עובדים סוציאליים ומדיניות הסעד בעיריית ירושלים. בתוך: פרדס, י. (עורך). כ"ה שנים לעבודה קהילתית בישראל (עמ' 241–237). ירושלים: גוף פרס.
- ג'וינט-ברוקדייל (2003). עדכון על אי-ביטחון תזונתי בישראל: ממצאים עיקריים. ירושלים: מכון ברוקדייל.

רוני קאופמן

- דוד, מ. (9 במאי 2003). אם אין אוכל, קבלו תלוישים. המדינה תחלק תלוישי מזון למשפחות נזקקות וארוחות חמות לתלמידים רעבים – כמו בימי הצנע. מעריב.
- דוד, מ. (1 ביוני 2004). לרבע מההורים אין כסף להכין לילד סנדוויץ': מחקר של אוניברסיטת בן גוריון מגלה ילדים הולכים לבית הספר רעבים. מעריב, עמ' 1.
- דורון, א. (2003). מדינת הרווחה בעידן של צמצומים: מבט מתחילת המאה ה-21. חברה ורווחה, כ"ג, 294–275.
- הפורום לצדק חברתי (24 בדצמבר 2002), הודעה לעיתונות – הזכות לאכול בכבוד, המחלקה לעבודה סוציאלית אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- כורזים, י. (1978). העובד הסוציאלי הישראלי כמתריע חברתי. ביטחון סוציאלי, 16, 124–131.
- לוי, מ. (22 בספטמבר 2005). הממשלה מרחיבה סבסוד מפעל ההזנה. www.ynet.co.il.
- מלמד, ר. (12 באוגוסט 2004). מפעל ההזנה – בתי תמחוי לילדים או החלטה היסטורית. www.yedid.org.il.
- סבירסקי, ש. (2002). מדינת ישראל נגד מדינת הרווחה. תל אביב: מרכז אדווה.
- סדן, א. (1997). העצמה ותכנון קהילתי – תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סיני, ר. (24 בדצמבר 2002). פוטנציאל רעב אצל רוב מטופלי הרווחה. הארץ, עמ' 1.
- סיני, ר. (21 ביוני 2005). "מפעל ההזנה" סיפק ארוחות רק לכמחצית מהנוקיים. הארץ.
- קאופמן, ר. (2001). השפעת מניעים ואינטרסים על הצטרפות ארגונים וולונטריים לקואליציה למאבק ציבורי. חברה ורווחה, כ"א, 5–26.
- קאופמן, ר. ומנסבך, א. (2002). על הקשרן של החלטות ערכיות בעבודה סוציאלית: חקר מקרה של עובד סוציאלי קהילתי. חברה ורווחה, כ"ב, 185–199.
- קאופמן, ר., סגל-אנגלצ'ין, ד. וסלונים-נבו, ו. (2004). לקראת מפעל הזנה בתי ספר: עמדותיהם של הורים ואנשי מקצוע – ממצאים ראשוניים של שני מחקרי גישוש. באר שבע: המחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן גוריון.
- קאופמן, ר. וסלונים-נבו, ו. (2004). חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. ביטחון סוציאלי, 65, 33–54.
- קטן, י. (2002). בעיית העוני – מרכיבים, גורמים, ודרכי התמודדות. ירושלים: מכון הנרייטה סאלר.
- רוזנפלד, י. (1985). תחומה ומומחיותה של העבודה הסוציאלית. חברה ורווחה, ו, 119–130.
- Alinsky, S.D. (1971). *Rules for radicals*. New York: Random House.
- Banks, S. (2001). *Ethics and values in social work* (2nd Ed). London: Palgrave
- Bobo, K., Kendall, J., & Max, S. (2001). *Organizing for social change: Midwest Academy manual for activists* (3rd Edition). Santa Ana, CA: Seven Locks Press.
- Eisinger, P.K. (1998). *Towards an end to hunger in America*. Washington: Brookings Institution.
- Fisher, R., & Karger, H.J. (1997). *Social work and community in a private world*. New York: Longman.
- Gaventa, J. (1993). The powerful, the powerless, and the experts: Knowledge struggles in an information age. In P. Park, B. Hall, & T. Jackson (Eds.), *Voices of change: Participatory research in the United States and Canada* (pp. 21–40). Westport, CT: Bergin and Garvey.
- Grosser, C.F., & Mondros, J. (1985). Pluralism and participation: The political action approach. In S.H. Taylor & R.W. Roberts (Eds.), *Theory and practice of community social work* (pp. 154–178). New York: Columbia University Press.

- Haynes, K.S., & Mickelson, J.S. (2000). *Affecting change: Social workers in the political arena* (4th ed.). Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Holben, D.H. (2002). An overview of food security and its measurement. *Nutrition Today*, 37(4), 156–162
- Johnson, A.K. (1998). The revitalization of community practice: Characteristics, competencies, and curricula for community-based services. *Journal of Community Practice*, 5(3), 3762.
- Kaufman, R. (2004). Successful University-Community Partnership to change public policy: Pre-conditions and processes. *Journal of Community Practice*, 12(3/4), 163–180.
- Mary, N.L. (2001). Political activism of social work educators. *Journal of Community Practice*, 9(4), 1–20.
- Mizrahi, T. (2001). The status of community organizing in social work at the end of the 20th century: Community practice context, complexities, contradictions and contributions. *Research on Social Work Practice*, 11, 176–189.
- Parsons, R.J., Jorgensen, J.D., & Hernandez, S.H. (1994). *The integration of social work practice*. Pacific Grove, CA: C.L. Publishing.
- Poppendieck, J. (1998). *Sweet charity: Emergency food and the end of entitlement*. New York: Viking.
- Riches, G. (1997). Hunger and the welfare state: Comparative perspectives. In G. Riches (Ed.), *First world hunger: Food security and welfare politics* (pp. 11–13), London: Macmillan.
- Rothman, J. (2001). Approaches to community intervention. In Rothman, J., Erlich, J.L. & Tropman, J.E. (Eds.), *Strategies of community organization* (6th Edition), (pp. 27–64). Itasca, IL: Peacock.
- Rubin, H.J., & Rubin, I.S. (1992). *Community organizing and development* (2nd ed.). New York: Macmillan.
- Rubington, E., & Weinberg, M.S. (Eds.) (1989). *The study of social problems*. New York: Oxford University Press.
- Specht, S., & Courtney, M. (1994). *Unfaithful angels*. New York: Free Press.
- Stoecker, R., & Beckwith, D. (1992). Advancing Toledo? Neighborhood movement through participatory action research: Integrating activist and academic approaches. *Clinical Sociology Review*, 10, 198–213.
- Thursz, D. (1966). Social action as professional responsibility, *Social Work*, 2(3),12–21.
- Weick, K. E. (1984). Small wins: Redefining the scale of social problems. *American Psychologist*, 37, 57–73.
- Weiss, I., Gal, J., Cnaan, R.A. (2004). Social work education as professional socialization: A study of the impact of social work education upon students professional preferences. *Journal of Social Service Research*, 31, 13–31.
- Weiss, I., & Kaufman, R. (in press). Educating first year social work students for social action: An evaluation of the impact of a fieldwork training program. *Social Policy Journal*.
- Withorn, A. (1984). *Serving the people: Social service and social change*. New York: Columbia University Press.